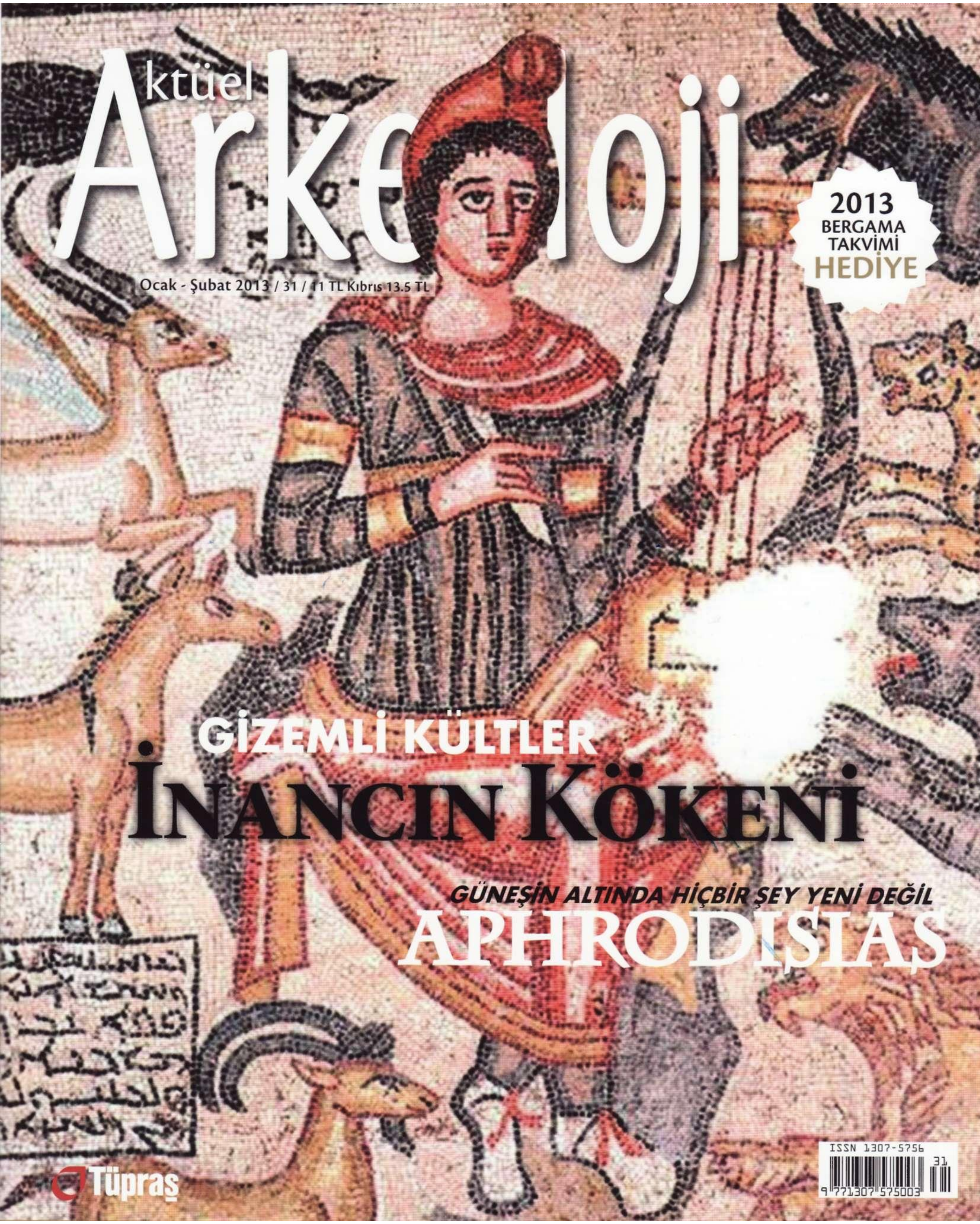
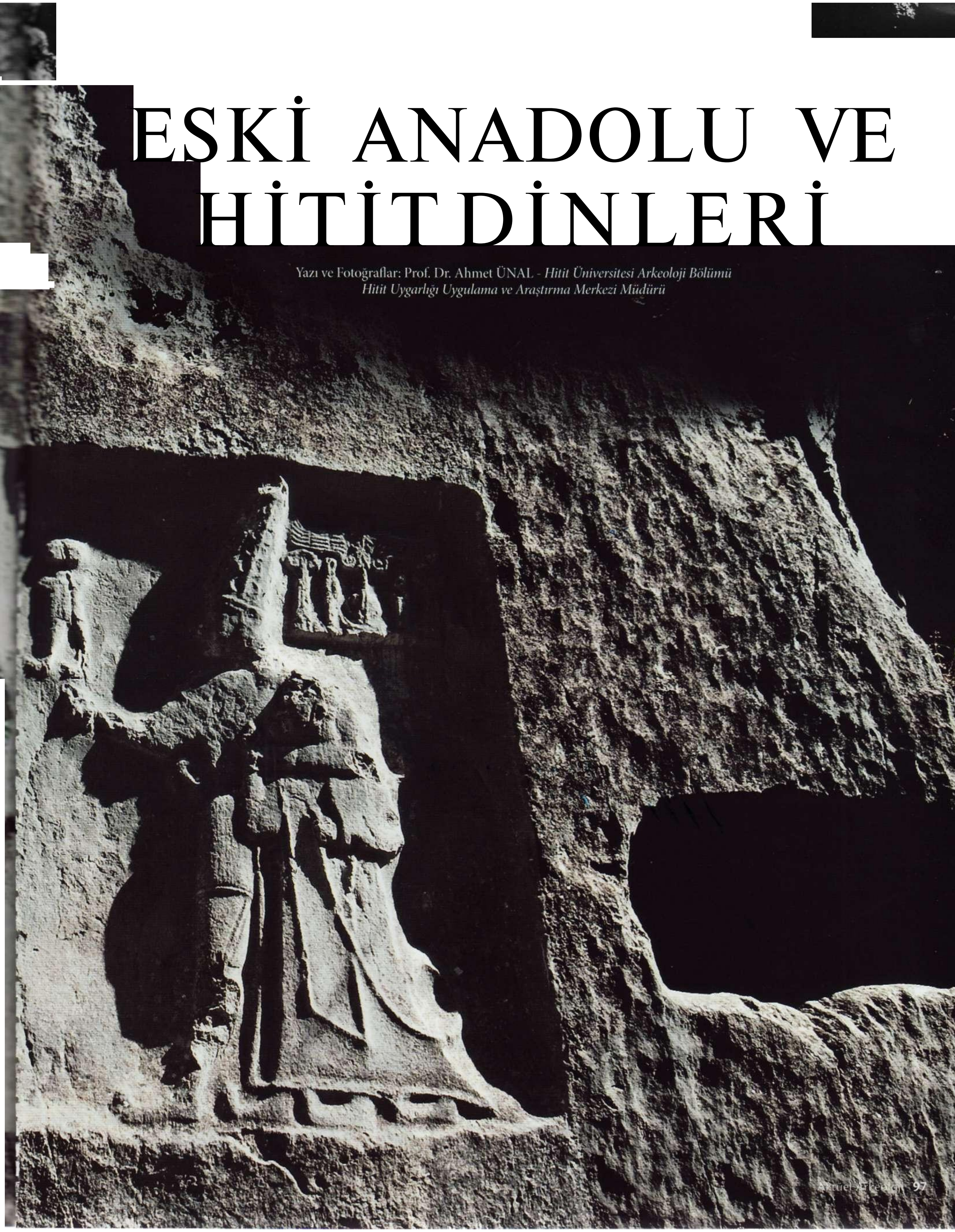

ANADOLU'DA İNSAN KURBANI - KREMNA VE BOUBON YAĞMALANDI - LATMOS'A DOKUNMA!

ESKİ ANADOLU VE HİTİT DİNLERİ

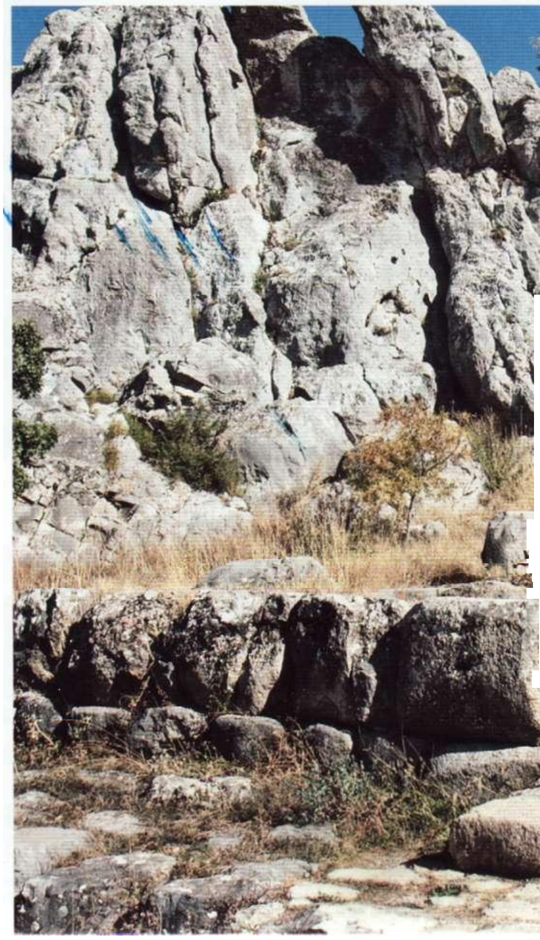
Yazı ve Fotoğraflar: Prof. Dr. Ahmet ÜNAL - *Hitit Üniversitesi Arkeoloji Bölümü*
Hitit Uygarlığı Uygulama ve Araştırma Merkezi Müdürü

Hitit açık hava tapınağı Yazılıkaya'da ana sahne istikâmetinde ilerleyen tanrıçalar

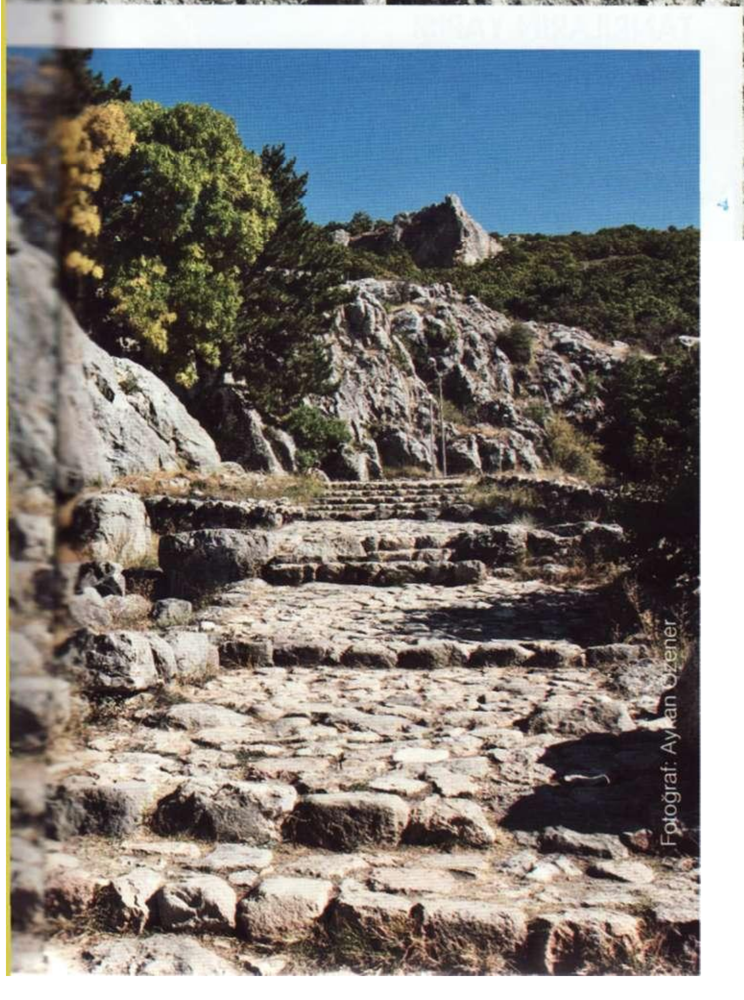

Din kavramı, birçok dünya dil ve tasavvuruna damgasını vuran Latince *"religio" azn* gelir *(religare "bağlamak, bir kimseye sorumluluk yüklemek"* fiilinden oluşan bir isimdir) ve insan ile var olduğuna inanılan doğa güçleri arasındaki ilişki, inanç, ayin, kült ve davranışların tümünü kapsar. Aslında insanın açıklayamadığı ve hâkim olamadığı üstün doğa güçleri karşısında korku, zayıflık, korunma, şefkat ve sığınma duygularıyla birlikte ulu kudretlere teslim olmasıdır. Tek tanrılı dinlerin yapısını anlamanın ne kadar güç olduğu düşünülürse, hem karmaşık, hem de çok tanrılı Hitit dinini araştırırken karşılaşılacak sorunların boyutu kolayca tahmin edilebilir. Engellerin en başında antik kâtiplerin dinle ilgili kayıtları, bize din dersi vermek için tutmamış olmaları gelir. "Din" veya "inanç" anlamına gelebilecek soyut kavramların sözcük dağarcığında yer almamış olması ibret vericidir. Aradaki uzak zaman mesafesi, antropolojik-demografik yapı ve pozitif anlamda o zamanlar günümüzdekinden tamamen farklı doğal çevre faktörleri de küçümsenmemelidir[1]. Eh başta her şeye tek tanrılı dinler gözlüğüyle bakmaya alışmış bizler de engellerden biriyizdir. Din belki de aslında o zamanlardaki müritlerinin entelektüel seviyesiyle ölçülü olarak çok basit ve sadeydi ve başka şeyler bekleyen ve biraz da abartan bizler onu böylesi karmaşık hale getiriyoruz. Gerçekten Hitit dini en basit haliyle tarımcı, çoban ve savaşkan bir toplumun ürünüdür, tamamen onun gereksinmelerinden doğmuştur ve hiç kuşkusuz daha düşük seviyeli entelektüel ve bilimsel bir yaklaşımla daha kolay çözülebilir. Nitekim dua, yakarış ve ayinler aracılığıyla tanrılardan istenen nesnelerin en başında hububat, hayvanların bolluğu, çalışarak üretmek ve savaşmak için gerekli insan gücünün bolca üremesi yer alır. Hatti ülkesinde kutlanan bayramların çoğu da zaten zahire depolarının doldurulduğu sonbaharda ve ekim yapmak için açıldığı ilkbaharda kutlanır.

ittim

V \
Hitit dini kendisini bize en basit şekliyle, :yani dışa dönük işleyişi ve mekanik yönüyle gösterir. Ruhanî dünyada din nerede başlıyor, nerede bitiyor, tespit etmek zordur. Dinin içe dönük derinliğini incelemek, inanç sistemini, inanan ve tapınan insan üzerinde yaptığı etkileri ve din felsefesini kavramak imkânsızdır. Din neyse de "dindarlık" konusunda hiçbir şey bilmememiz çok kötüdür. Dini ve karmaşık tanrılar ordusunu bir sisteme bağlayan, tanrıların niteliklerini ve inananların yükümlülüklerini anlatan peygamberler yoktur. Evet, binlerce tanrı ve tanrıça olduğunu biliyoruz. Bunların ayinleri, bayramları, heykelleri, heykellerin envanter, tasvir ve bakımları, tapınakları, onlara yöneltilmiş dualar ve tapınaklarına bakan bir din görevlileri ordusu vardır; hatta tarım ve

Yazılıkaya açık hava tapınağı önünde yer alan ve tanrı kabartmalarına geçiş sağlayan tapınak veya kutsal alan

rtına tanrısının, boynuna sarılarak korudugu kral I I . Muvvatalli

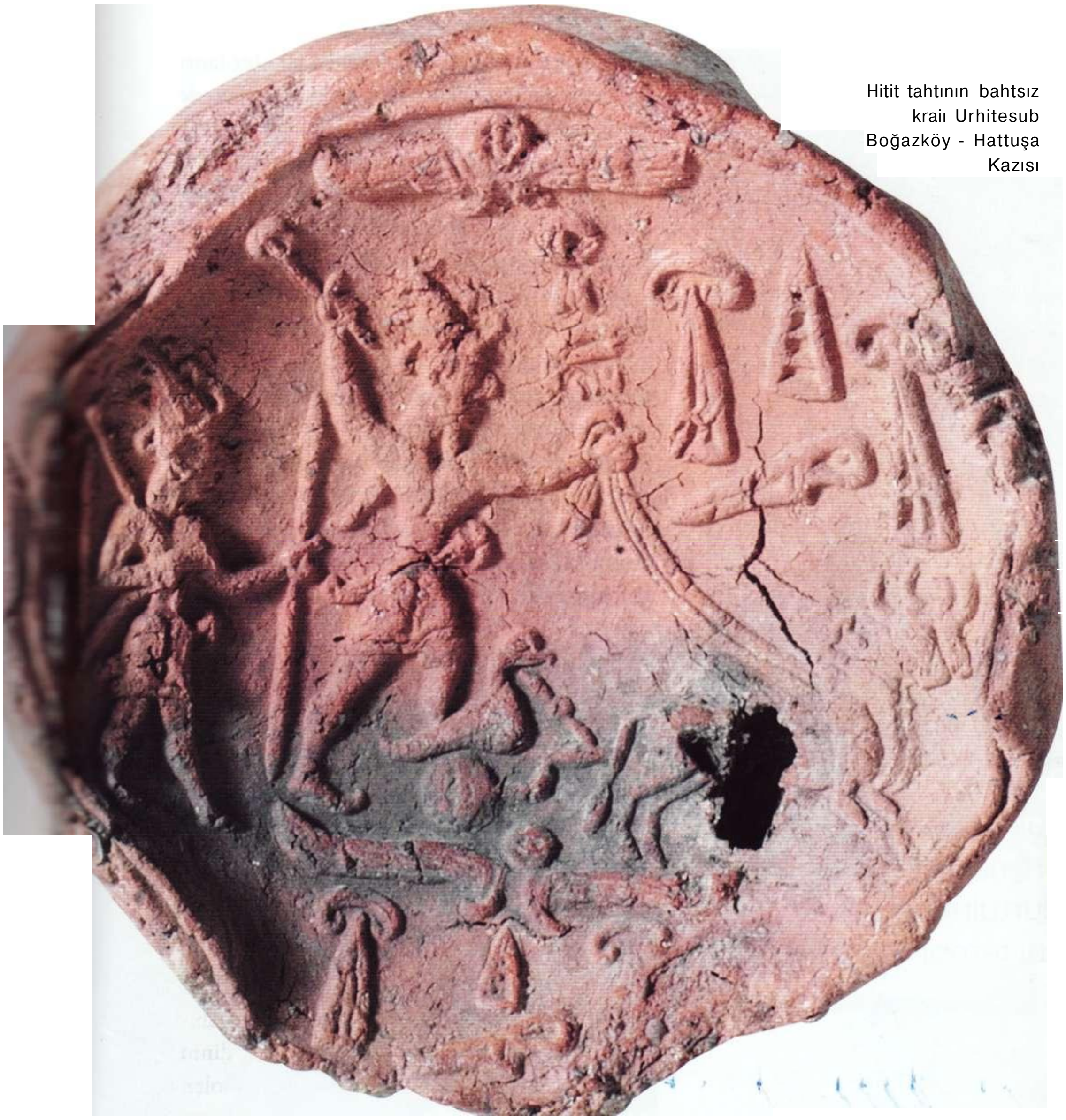

hayvancılıkta tapınaklara bağlı ekonomik birimler de vardır. Çok sayıda ayin ve din işlerinde kullanılan sayısız yapılar, alet edevatın adını ve yiyecek içecekleri biliyoruz, ama bunlar kuru bilgilerdir ve "mekanik"le kast ettiğimiz şey budur.

Dinin toplumda düzen, otorite ve birlik sağlamadaki rolü tartışma götürmeyecek kadar açıktır. Aynı işlevi yapan diğer mekanizma adaletle olan ilişkisi de araştırılmaya değer. Burada yargıç ve rahiple temsil edilen bu her iki kuruluşun da at başı gittiğini biliyoruz. Zaten ülkenin mutlak hâkimi olan Hitit kralı hem başyargıç, hem de başrahiptir. Adalet sisteminin nahoş bulduğu ve "yasak" *(natta ara)* veya "iğrenç şey" *(hurkel-)* olarak belirlediği yasaklamalardan tanrılar da hoşlanmazlar, ama buna *wastul-* "günah" derlerdi. Bu düalist sistemde cezalandırma ve infaz şeklinde farklılıklar haddinden çok fazlaydı. Yasal sistem suçluya klasik anlamda ceza verirken, dinde bu cezayı gazaba gelen tanrılar verirdiler ve çoğu kez cezalar kolektif olurdu, yani ilâhi ceza sadece suçluyu değil, onun ailesini ve içinde yaşadığı toplumu da kapsardı. Bu inanç son derece ilkeldir, ama sonuçta sosyal dayanışma ve kontrol mutlaka daha da güçlenmiştir.

TANRILARIN YAPISI

Yazısız devirlerin dinini anlamaya elbette olanak yoktur. Sadece karşılaştırmalı etnoloji ve din tarihi yardımıyla kabataslak bir kurgusu yapılabilir. Araştırmacılar biraz da aşırıya kaçarak dinin temelinde insanın dünyaya bakışında esas olan büvjisel yaklaşıra} temel kabul ederler. Burada neredeyse holizrn*e î^r^ey&n bir sey söz konusudur. Buna göre kâinattaki hekşey bir bütündür, nesneler birbirlerinin birer parçasıdır ve birbirleriyle sürekli ilişki içindedir. Hasmına ulaşamayan ilkel, onun bir tutam saçını veya bir parça tırnağını ele geçirebilirse, yaptığı büyüyle onu saf dışı edebilir. Sofistike dinî tasavvurlardan yoksun, avcılık ve devşiricilikle geçinen primitif insan, yağmur, fırtına, rüzgar ve gökteki gezegenler gibi doğadaki güçlere *(fulmen, apostase)* tapınmaktaydı. Ulu güçleri temsil eden varlıkların uzun süre tapınıldığının kanıtları, Hitit dininde bile ırmak, dağ, deniz ve pınarlar ile belirli doğa güçlerinin, bereketliliğin simgesi ve fosilleşmiş olarak *(Hypostase)* tanrılaştırılmış olmalarında kolayca görülebilir. Ama Anadolu toprak ve semalarına hâkim olan iki doğal güç "gök, fırtına ve yağmur" ile "güneş"

Hitit tahtının bahtsız
kraiı Urhitesub
Boğazköy - Hattuşa
Kazısı

Hattusa Çankaya
altında yanlışlıkla
"Büyük MESEDI"
(muhafız askeri
komutanı) evi olduğu
belirtilen, gerçekte
ise orada bulunan
tablete göre belki de
"Prens Sarayı" olan
büyük yapıda ele
geçen boğa başlı
büyük testi kesinlikle
Fırtına Tanrısı kültüyle
ilgiliydi. Belki de
konağın sahibi onu
dünyevî işlerde
kullanacak kadar zevk
sahibi veya zevksizdi!
Boğazköy Müzesi

her şeye damgasını vuruyordu. Böylece yağmur ve fırtına "Fırtına Tanrısı", güneş "Güneş Tanrısı", dağ da "Dağ Tanrısı" olmuşlardır. Genel kanıya göre tanrı, insanın kendisini diğer canlılardan iyice soyutladığı ve üstünlüğünü sağladığı Neolitikte (MÖ 9.-6. binyıllar) antropomorf şeklini almıştır.

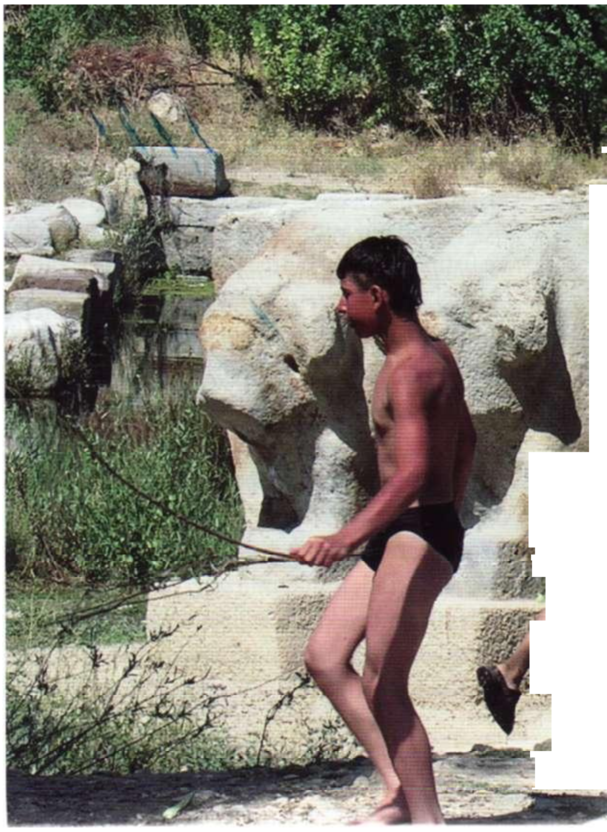
Hitit dini her şeyden önce çok tanrılı bir dindir; daha MÖ 4. binyıl sonunda Sümer çivi yazısının doğup gelişmesi sırasında tek tek adlandırıldıkları ideogramlarla anılırlar. Panteonun (tanrılar sistemi) içinde binlerce tanrı ve tanrıça vardır ve bunların pek çoğu "millî" dinden değil, diğer kavimlerin dinlerinden alınmış yabancı kökenli tanrılardır, çünkü Hititlerin kendi Hint-Avrupa

Buna ilâveten zaten birçok tanrı da tam bir tanrı statüsüne sahip değildi ve ne tapınakları, ne de muntazam kültleri vardı. Bunların kült yerleri, çoğu kez *huwasi-Xaş* denen basit stellerdi. Doğanın tam ortasına, su, pınar ve ırmak kenarlarına dikilirlerdi. Ilgın yakınlarındaki Köylütolu'da ve Emirgazide ele geçen hiyeroglifyazıtlı taşlar, böyle bir **/zMwa«**'-taşına örnek teşkil edebilirler. Son yıllardaki kazılarla genişletilen ve bütün heybetiyle ortaya çıkarılan Eflatunpınar Anıtı ise, daha görkemli bir *huwasi-'nin* örneği olabilir. Kült ve ziyaretleri sorun yaratan bu stellen IV. *Tuthaliya Hattusa'âdi* toplamakla uzun ve meşakkatli kült gezilerinde tasarruf sağlamıştır. Yer darlığından ötürü pek çoğu büyük tapınakların avlusuna konmuştur. Kalabalık tanrılar belirli dönemlerde 10-15e kadar indirgenebiliyordu. Azalmada benzer

Alacahöyük ortostatlarındaki bu çıplak kabartma, soyunarak cin ve demonlardan kurtulmaya çalışan Hitit kralını temsil ediyor olabilir

anavatanlarından getirdikleri bir tanrı, din veya başkaca bir dogma yok gibidir. Hitit dilinde tanrı anlamına gelen ve belki de yanlışlıkla Latince *deus* veya Grekçe Zeus ile mukayese edilen *siu-'nun* rolü araştırmalarda abartılmakla birlikte din tarihi açısından yeni bir şey getirmemekte, Hitit tanrılarının ya yerli Anadolu, ya da Mezopotamya kökenli olduğu gerçeğini değiştirememektedir. Herkesin dilinden düşürmediği "bin tanrılı" (LÎM DINGIR[MÖ]) Hitit panteonu deyimi de keza abartılıdır. İster kral, ister sıradan birisi olsun, aynı anda bin tanrıya tapınmaya elbette imkân olamazdı. Tanrıların gerçek sayısı yaklaşık 600 kadardır. Zaten metinlerde bu kadar tanrının hepsinin adları bile yazılmış değildir. Sayının kabarık olmasında kuşkusuz, birçok nesne ve eşyanın tanrılaştırılmış olması etkendir.

özellikler taşıyan tanrıların birbirleriyle eşitlenmesi de *(synchretismus)* önemli etken olmuştur. Benzer tanrıların eşitlenmesi için Hititler MÖ 13. yüzyılda Hurri-Kizzuwatnali bir kraliçenin, yani Puduhepanın Hatti'ye gelmesini beklemek zorunda kalmışlardır.

Hitit tanrıları belli başlı devlet antlaşmalarının yemin tanrıları listelerinde, envanter metinlerinde, dualarda, fal metinlerinde, mitolojik ve tarihi metinlerde zikredilirler. En başta Işık Tanrısı Gökun Güneş Tanrısı, Arinna Kenti Güneş Tanrıçası, çok sayıda kentin Fırtına Tanrıları ve Fırtına Tanrısının arabasına koşulan mukaddes boğaları Seri ve Huri ile Nanni ve Hazzi Dağları gelirler. Yerin ve göğün güneşi olmak üzere iki şekilde tezahür eden Güneş Tanrısı ise yerli Hattilerden alınmıştır ve o dildeki adlarıyla da bilinirler. Dişi şekli, ta Neolitikten beri tapınılan Magna Mater'in devamıdır ve daha sonraları Kybele ve Artemis olarak karşımıza çıkacaktır. Hititlerin Fırtına Tanrısını Hint-Avrupa anavatanından getirdikleri ileri sürülse de, o Yakındoğu dinlerindekiyle aynıdır ve Sümerlerin koydukları şablon D_u, ISKUR ve Hurrice Tesub olarak anılır; ama bu ideografik yazılışın arkasında çeşitli dillerdeki karşılığı da saklıdır.

Bu kadar çeşitli ve karmaşık tanrılar alaşımından oluşmasına ve çoğu folkloristik zengin kült tabakalarından kaynaklanmış olmasına rağmen Hitit dini aşırı derecede sadedir. Mısır, Mezopotamya ve Grek-Roma dinlerindeki sonu gelmez efsaneler, kozmoloji ve yaradılış destanları yoktur, var olanlar da Babilce, Hattice ve Hurriceden tercümelerdir. İnsanı bu dünyadan koparacak kadar meşgul eden, mistisizme iten ayin, dogma, so-

Eflatunpınar da büyücek kült stellerinden *(tu/vasi-',* biri olmalıyd

Fotoğraf: Aykan Özener

fîstike ve felsefî mülâhazalardan yoksundur, ama buna karşın basit insanın günlük gereksinmelerini tatmin edecek ve safdil tinsel tasavvurlarına karşılık verecek niteliklere sahiptir. Zaten köylü, çiftçi ve çoban olan eski Anadolu kavimleri bugün olduğu gibi yüksek din teolojisine ne gereksinme ne de ilgi duymuştur.

Görünüş bakımından güçlü ve insanüstü yapılarına rağmen Hitit tasavvurunda tanrıların huyu ve özellikleri insanlarınkiyle aynıdır ve zaten onların insanlara muhtaç ve bağımlı durumda olmaları buradan kaynaklanmaktadır. Tıpkı insanlar gibi yerler, içerler, uyurlar, korkarlar, küserler, eğlenirler, severler, nefret ederler, kızarlar, sevinirler, müzik bile yaparlar, savaşırlar, kavga ederler, ihtiras yaparlar, hovardalık yaparlar, isterlerse yardım eder, istemezlerse sırt çevirirler. Anneleri, babaları, çocukları ve diğer akrabaları vardır; aynı insanlar gibi muhalif gruplar oluştururlar. Bundan dolayı Nazi Almanyâsıyla ideolojik çatışmaları olan Yahudi Amerikan Oryantalistleri, ilkel demokrasinin izlerini Hint-Avrupalılar ve Greklerde değil de, Hititleri de etkileyen Sümer ve Babil tanrılar meclisinde görmek istemişlerdir. Hiyerarşide büyük ve baştanrılar hep bayrağı çekerlerdi; bilhassa yüksek sınıf arasından inananları çoktur, onların tapmak ve heykelleri, bayramları aşırı derecede şatafatlıdır. Tanrıların da tıpkı insanlar gibi meslekleri ve uzmanlık alanları vardır. Sağlık, adalet, selâmet, falcılık, savaş, yağışların düzenlenmesi, zanaatkârlık, çiftçilik belli başlı meslekler arasındadır. Kendilerine iyi bakıldığı sürece insanlara iyilik ederler; ne zaman ki ihmal edilirler, gazaba gelip intikam almaya, insanları en acımasız yöntemlerle cezalandırmaya, açlık ve kıtlık yaratmaya hazırdırlar. Bir Hitit metni, insanlarla tanrıları birbiriyle kıyaslamakta ve tanrı-insan ilişkilerini bey-hizmetçi ilişkilerine benzetmektedir. Nasıl ki beyin bir dediğini iki etmeyen bir köle onun lütufve şefkatine nail olursa, tanrılara iyi hizmet eden, onların gönlünü her an şen tutan insan da tanrıların iyiliğinden yararlanır. Tanrıları insanlardan ayıran tek öge, belki de onların ölümsüz olmalarıdır.

Karşılıklı çıkarcılık bakımından insan gibidirler. Eski Roma diniyle büyük benzerlikler gösteren bu dinin en belirgin özelliği bu karşılıklı çıkar esasıdır denebilir. Temel prensip Romalıların *do ut des* dedikleri pratik görüştür; bu da "ben sana veriyorum ama bunun karşılığında sen de bana bir şeyler vermelisin'dir. Umduğunu bulamayan bir kimse, vermiş olduğu tüm adak, hediye ve kurbanları tanrısından geri isteyebilmekteydi.

inandık'ta ele geçen minyatür bir sade tapınak modelinde oturan tanrıçanın önündeki sunağında yarım somun ekmeği ve bir sürahi dolusu içeceği yer alır

Heykel, "kabartnia, figürin, kabartmalı vazolar, mühürler ve diğen arkeolojik buluntular yanında Hitit tanrılarının ikonografisini\riHy^n^tan metinler, tanrı tasviri dediğimiz, kendine has bir metin türünden gelmektedir. Bu metinler denetçilerin belirli aralıklarla yaptıkları durum tespiti ve teftiş raporları gibidirler. Tanrı heykel ve figürlerinin cinsi, şekli, özellikleri, ölçüleri, kıyafetleri, , taşıdıkları amblemler, eskiyen ve dökülen kısımları vs. yanında onların tapınaklarına sunulmuş olan hediyeler, bayramları ve kullanılacak malzeme de belirtilir.

Tanrı heykelleri tanrıları temsil eden *numinaàn* (ruh) başka bir şey değildir. Onların yapım ve bakımına neredeyse bebeklerine düşkün çocuklar benzeri aşırı itina ve titizlik gösterilir. Sürekli olarak yıkanmaları, madeni olanların paslanmaması için yağlanmaları, temiz tutulmaları, giydirilme-

Soldaki Resim: Yarı insan yarı boğa şeklinde iki karışık yaratık kabartması. Baş ve arka ayaklar boğa, gövde kısımları ise insan biçiminde olan bu yaratıklar büyük olasılıkla tanrısal boğalar Huri ve Seri'i temsil etmekte. Bu tanrısal boğalar yeryüzü sembolü üzerinde durarak gökyüzü sembolünü taşırlar.

leri, eskiyen yerlerinin onarılması, yedirilip içirilmeleri, çok önemli bir yer tutar. Cansız varlıklar olduğunu Hititler de pekâlâ biliyorlardı, ama onları tanrı yapan arkalarında saklı olan güçtü ve bu yüzden onlara canlı muamelesi yapıyorlardı. Ayinler sırasında tahtı revanlar üzerinde bir yerden başka bir yere taşınırken bile canlı muamelesi yapıyorlardı. Geceleri tıpkı bebekler gibi yatağa yatırılıyorlardı. Temizlikleri ve bakımları pak ve insan ayağı değmemiş ıssız yerlerde, çayırlıklarda ve ırmak kenarlarında yapılırdı. Sıradan insanlar onlara katiyetle dokunamazlardı, çünkü Hititler sanki insanın bir bakıma en kirli, uğursuz ve en zararlı yaratık olduğunu keşfetmişlercesine, tanrılara pislik ve hastalık bulaşacağına inanırlardı. Sıradan insanın buradaki konumu murdar hayvan gözüyle bakılan domuz ve köpekle aynıydı. Ayinlerin büyük bölümü böyle temiz ve mukaddes yerlerde yapılırdı.

TAPINAKLAR

Metinlerin yazdığı gibi tapınaklar tanrıların evidir *(Hititçe siıtnas pir-, Sümerce E.DINGIR"" Akadca bit Tli, "beytullah").* Tanrılar yeryüzünde bulundukları sırada burada ikamet ederlerdi, tıpki insanlar gibi kendilerini burada rahat hissederler, buralarda yerler içerler, uyurlardı. İnsanlar tanrılara buralarda tapınırlar, bayramları kutlarlar, tanrı heykelleri ve diğer kıymetli eşyalar buralarda saklanırdı.

Bu çok geniş yapılarda tanrı heykelinin bulunduğu yer her nedense çok küçük bir odadan ibarettir. Diğer bölümlerde din ve tapınak görevlileri ikamet ederler veya onlar başka amaçlar için kullanılır. Elbette tanrıların gereksinme duyulduğunda her an kolayca ulaşılabilecek, insanlara yakın yerlerde oturmaları arzu edilirdi; aksi halde onları asıl mekânları göklerde, dağda bayırda arayıp bulmak çok zordu ve zaman alıyordu. Onun için tapınaklar akıl almaz yöntemlerle süslenir püslenir, temizlenir, tütsülenir, tanrıların heykelleri, en pahalı hediyeler, adak, yiyecek ve içeceklerle donatılırdı. Buna rağmen H. J. Muller'in deyimiyle, "şeffaf, dışa açık, herkesin girebildiği" Batıdakilerin aksine, tüm Doğudakiler gibi Hitit tapınakları da "kasvetli, içe kapanık, halkın giremediği" yerlerdi. Öyle ki bugün bile Hattusadaki Büyük Tapınağı ve kalın taş temellerini gören herkes derin bir kasvete kapılır ve "buraları nasıl ısıtıyorlardı?" diye sorar.

Metinlerde tapınakların yapılışı, bakımı, rahip ve diğer personelin görev, yetki, sayısı, kimlikleri ve tapınakların bulunduğu kentlerle ilgili ayrıntılı bilgi vardır. Birçok Hitit kentinde kazılar sonucu ortaya çıkarılan ve tapınak olduğu sanılan mimari yapılar, bu bilgileri tamamlar. "Sanılan" diyoruz, çünkü tanrıların yeryüzündeki vekili kralın oturduğu saraylar da en az tapınaklar kadar şatafatlıydı ve bazen hangisinin söz konusu olduğunu ayırt etmek güçtür. En başta Hattusa olmak üzere Alacahöyük, İnandık, Kuşaklı, Masat ve Ortaköy'de görülen büyük boyutlu, çok sayıda ve görkemli odalardan oluşan saray ya da tapınaklar, kelimenin tam anlamıyla tabii göresi olarak abidevî mimari eserlerdir. Göresi diyoruz, çünkü bu yapılar Mısır, Girit ve Mezopotamyadakilerle kıyaslandığında pek cılız kalırlar!

Başkent Hattusanın en anıtsal yapısı bir tapınaktır, Hatti kraliyet çifti Fırtına Tanrısı ile onun

eşi Arinnanın Güneş Tanrıçasına ait olduğu sanılmaktadır. Adı üstünde "Büyük Tapınak" iç içe üç halkadan oluşan devasa bir komplekstir. Kompleksin toplam dış boyutları neredeyse bir Anadolu höyüğünün büyüklüğüne tekabül eder. En ortada ve en korunaklı konumda asıl tapınak yer alır. Bunun ortasında ise bir açık hava avlusu bulunur. Tanrı heykellerinin yer aldığı kutsal odalar ise en arkadadır. Yapıların yer yer 2-3 katlı olduğuna dair izler mevcuttur. Tapınağın dört bir tarafı depo, silo, atölye, mutfak, büro, idarî birimler ve tablet arşivleri olarak hizmet veren büyüklü küçüklü odayla çevrilidir. Son yıllarda bu tapınağın Kuşaklıdaki C tapmağı kadar eski olabileceği öne sürülmüştür.

Hitit tapmakları arasında başkent yakınlarındaki Yazılıkaya Açık Hava Tapınağının özel bir konumu ve yeri vardır. Aslında dört ayrı bölümden oluşan tabii kayalığın sadece ikisi kabartma yapmaya elverişlidir ve ayinler yapacak kadar geniştir. Açık olan ön tarafı, tapınağa benzeyen bir yapıyla adeta bir sürgü gibi kapatılmıştır ve iç galerilere bu binanın içindeki dolambaçlı koridorlardan geçilir. Tamamen Hurri kökenli tanrı ve tanrıçaların düzeltilmiş tabii kaya yüzeyi üzerine kabartma olarak işlendiği iki esas odadan oluşan bu mekanda, Hitit İmparatorluk Çağında söz sahibi olan belli başlı tanrıların kabartmaları yapılmıştır. Ellerinin üst tarafındaki hiyeroglifler yardımıyla tanrılardan pek çoğunun adı okunabilmektedir, ama bir kısmı da siliktir. İçeri girince sol taraftı tanrılar, sağ tarafta ise tanrıçaların tasvir edildiği görülür. En dipteki merkezî sahnede ise ilahî çift iki dağ tanrısının üzerinde duran Tesub ile gene iki dağ zirvesinin üzerinde duran bir panterin üzerinde dikilen Hepat ve onların çocukları Sarrumma, Mezulla ve Zintuhi yer alırlar. Yani tüm tanrılar sağlı sollu bu merkezi sahneye doğ-

Resimde Alacahöyük kabartmalarinda tanrilara kurbanlık besili hayvan tasiyan din görevlileri

ru ilerlemektedirler. Yan galeride 12 tanrı, koruyucu tanrısı Sarrummamn himayesinde Kral IV. Tuthaliya, kılıç şeklinde Yeraltı Tanrısı Nergal ve adak nişleri bulunur. On iki rakamı Hitit dininde ve ayinlerde önemli bir yer tutar.

TANRI HİZMETİNDE TÜKETİLEN ÖMÜR: RAHİPLER VE RAHİPLİK

Bekleneceği gibi başrahip ideolojik olarak kendisini Fırtına Tanrısının yeryüzündeki vekili olarak tanıtan kraldır. Elbette her işe kendisi yetişemezdi ve bundan dolayı çoğu kez kraliçe ve prensler de rahibelik ve rahiplik görevi üstlenirler, eş ve babaya yardım ederlerdi. Rahiplere diğer birçok dinin aksine evlenme yasağı *(zolibat)* yoktu ve evleri barkları, aileleri, çoluk çocukları mevcuttu.

Yeni bir tapmak inşa edilir veya tamir edilir edilmez veya bir rahip öldüğünde, hemen yenisi atanırdı. Bir kült envanteri metninin tesadüfen gösterdiği gibi, Wattarwa gibi ücra bir taşra kentinde Fırtına Tanrısı tapmağında görevli bir rahip görevini bırakıp "kaçmış'tı f*watku- "tüymek, sıvışmak"!).* Bazı durumlarda atama kura çekme usulüyle yapılırdı. Rahiplik makamının "başrahip", "sıradan, küçük rahip", "ülkenin rahibi", "mukaddes rahip", "eski ve yeni rahip", "yaşlı rahip" gibi kademeler vardı. Rahipler yanında rahibeler de önemli bir yer tutar. Metinlerde sık sık rahiplerin oğullarından da bahsedilir. Bu çocukların babalarına yardımcı oldukları ve çıraklık esasına göre daha genç yaşta mesleklerini öğrendikleri tahmin edilebilir. Bunun dışında rahiplerin nasıl ve hangi okullarda yetiştikleri bilinmez.

Sıradan rahipler yanında başka bir din adamları veya mütehassıslar ordusu vardır ki, bunların rahip olup olmadıkları kesin değildir. Meselâ bunlardan biri olan "Fırtına Tanrısının Adamı" kesinlikle rahip değildir; o, aynı zamanda Yağmur ve Su Tanrısı olan bu tanrının sadece su ve yıldırımla ilişkisi konusunda ihtisaslaşmıştır. Gene metinlerde "tapınak adamları" denen kişilerin de tam kimlikleri bilinmez, ama bunlar rahipler dâhil geniş uzmanlar kadrosunu kapsar. Unutmayalım ki, tapmak saray yanında ekonomik bir birimdir, her alanda çalışan ve üreten üniteleri mevcuttur.

TANRILARA TAPINMA YÖNTEMİ OLARAK BAYRAM MERASİMLERİ

Bayramlar insan-tanrı ilişkilerinin en somut ve önemli araçlarından biridir. İlk bakışta tanrılara yedirip içirip eğlendirerek keyiflerini yerine getirmek ve lütuflarına ulaşmak amacıyla düzenlenmiş şaşalı ve şatafatlı ziyafet ve eğlencelerdir, yani tanrılardan çıkar sağlamak uğruna insan bencilliğinin yarattığı törenlerden başka bir şey .değillerdir. Daha yakından bakıldığında, bir takım basit veya karmaşık dini dogma haline gelNniş mera\in|}e^ek oluştuğu görülür. Tabii ki her dinde olduğu^gibj bir de sosyal yönü vardır. Bayram kutlama bahanesiyle tüm din ve devlet erkânı bir araya gelir ve hep birlikte yerler, içerler ve en az tanrılar kadar onlar da eğlenirler.

Tanrıları memnun etmek için onlara çok pahalı ve lüks ziyafetler verilir, ama bunun karşılığında da onlardan Hitit ülkesi için yaşam, sağlık ve bereket beklenir, tüm kötülükleri, bereketsizliği ve hastalıkları uzaklaştırmaları istenir. Burada temelde yatan mantık, Hatti ülkesinin insanlar kadar tanrıların da vatanı olduğunun vurgulanmasıdır. Ülkedeki varlık, bolluk, dirlik, düzen ve refahtan hem insanlar, hem de tanrılar yararlanacaklardır.

Bayramların içeriği ve ihtiva ettikleri tanrılar incelendiğinde, bunların Hitit, Hatti, Hurri, Luwi

Hititler, Nisan ayında karlar erir erimez biten çiğdemlerde *(crocus)* ilkbaharın müjdecisini görürler ve AN.TAH.SUM^{SAR} Bayramını kutlarlardı

ve Suriye kült tabakalarına ait oldukları görülür. İçlerinde en düşük paya sahip olan ise ev sahipliği yapan Hititlerin kült tabakasıdır.

Bayram tasviri metinleri, bir bayramın akışını, iştirak eden şahısların "protokoF'deki yerini, kurban sunma, yeme, içme, jestler, merasim yürüyüşleri, müzik, eğlence, okunacak ilâhiler gibi daha birçok ayrıntıları en ince noktalarına kadar esaslara bağlar. Tüm festivallerin odak noktası merasimin şerefine kutlandığı tanrı ve merasime başkanlık eden kral, o yoksa onun vekilidirler.

Bayramların çokluğu ve bazılarının günlerce devam etmesi yüzünden, Hitit din takvimi en az Katolik Kilisesi takvimi kadar kalabalıktır. Metinlerde bizim elimize geçen ve mutlaka kutlanması gereken en az 170 adet bayram vardır ve kral başrahip olduğu için ilke olarak tüm bayramlarda protokoldeki yerini almak ve merasimin genel akışını idare etmek zorundaydı. Kraliçe ve prensler de yer alırlar, bazen birlikte bulunurlar, bazen de ayrı ayrı kentlerde veya mekânlarda merasimlere hem zamanlı olarak iştirak ederler ve zaman tasarrufu sağlarlardı. Kraliyet çiftini, yüksek dereceli rahipler, devlet erkanı, misafirler, müzisyenler, şarkıcılar, akrobatlar, aşçılar ve daha çok sayıda personel izlerdi.

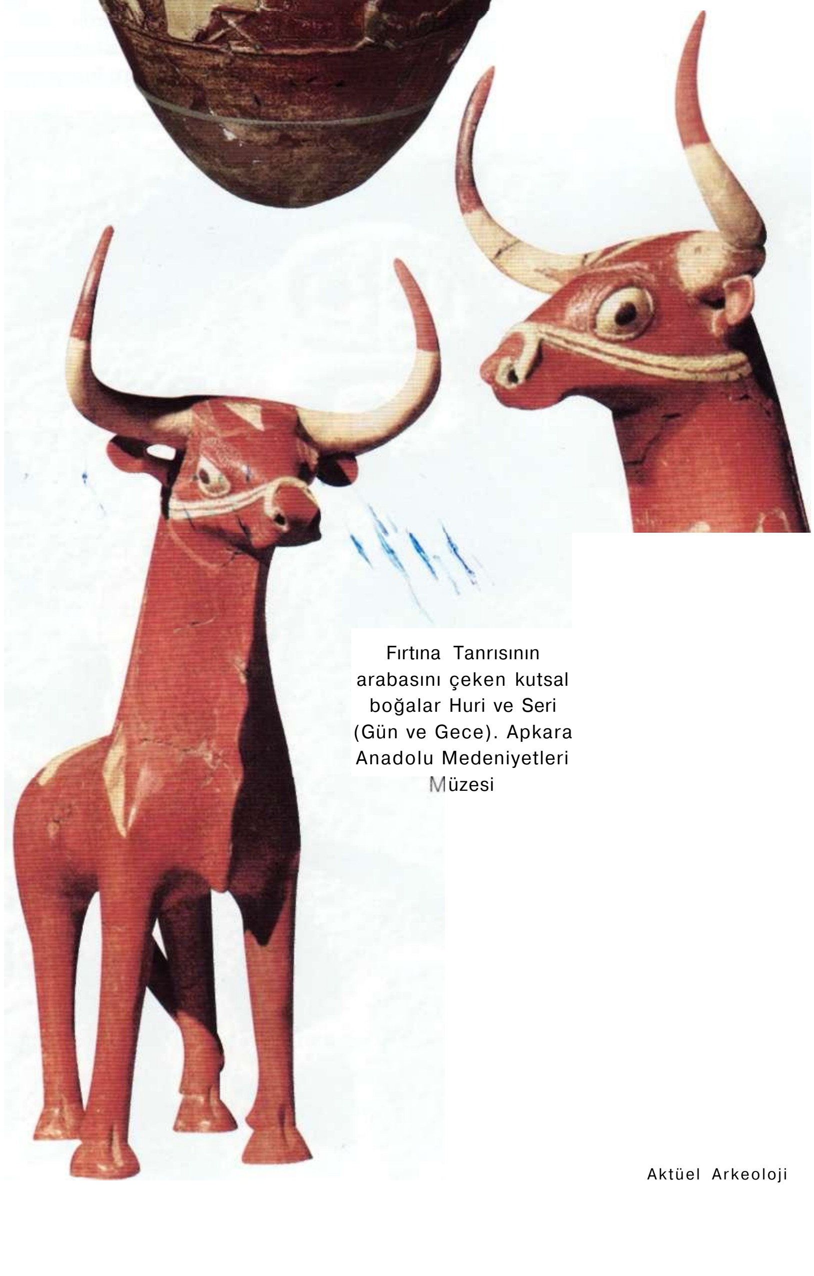
En esaslı ve en uzun üç bayramdan ilkbaharda kutlanan "Çiğdem" Bayramı (AN.TAH.SUM^{SAR}) 38 gün, Bereket Bayramı *(purulli-)* 32 gün ve sonbaharda kutlanan *nuntariyasha-* bayramı da 41 gün sürerdi; yani kral bu üç bayramı kutlamak uğruna senede 103 gününü ayırmak zorundaydı ki, bu da tabii ki olanak dışıydı. Ayin ve dualarla karın doymazdı, askerî seferlere çıkıp ganimet ve haraç toplamak da gerekirdi. Pratik düşünen ve hareket eden kral, bazı ayin ve bayramlar sırasında "eğer uygun görürse çevrede şöyle bir yürüyüşe çıkar", yani boy gösterir ve kendi hayatî işlerine bakardı.

"Çiğdem Bayramı" olarak tanımladığımız AN.TAH.SUM^{SAR} bayramı en yaygın olarak kutlanan tipik bir İlkbahar Bayramı türüdür; karlar eriyip, kırlarda ilkbaharın müjdecisi çiğdem çiçekleri açmaya başladığında kutlanır ki, bu da aşağı yukarı Nisan ayına tekabül eder. Bu bayramın ilk kez I. Suppiluliuma devrinde (MÖ 14. yüzyılın ilk yarısı) Hitit kült takvimine girdiği anlaşılmaktadır.

Diğer belli başlı bayramlar ise şunlardır; İlkba-

Din veya merasimlerin işlendiği kabartmalı ve boyalı Inandik vazosu. Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi

Fırtına Tanrısının arabasını çeken kutsal boğalar Huri ve Seri (Gün ve Gece). Apkara Anadolu Medeniyetleri Müzesi

har Bayramı, Sonbahar Bayramı, Kış Bayramı, Büyük Bayram, Yer/Toprak Bayramı, Pazaryeri Bayramı, *(H)isuwa* Bayramı, Şimşek Bayramı, Yeni Yıl Bayramı, Muntazam/Olağan Bayram, Erginleme Bayramı, çeşitli kent ve dağlarda kutlanan bayramlar, bireysel tanrılar ve tanrı grupları şerefine kutlanan bayramlar...

Bayram metinleri istisnasız Hititlerin resmi devlet dinini yansıtır; halkın bayram ve merasimleri nasıl kutladığına, nasıl tapındığına dair maalesef bir kayıt yoktur. Böyle bir tespit yaparken bir buyruk metninde köylü ve çiftçilere dönük ikaza bakarak, çiftçi ve hasat işçilerinin de bayramlarda yer almış oldukları sonucu çıkarılabilir. Bunun yanında elbette resmî bayramların tümü de bir azınlık olan idareci aristokrat zümrenin icadı olamazdı ve bir çokları folkloristik anlamda halk kesimlerinden derlenmiş, toplanmış ve resmî devlet dininin içine entegre edilmişti. Büyük bir Hatti devleti mevcut olmadığına göre, bu bayramlar sade halk tarafından kutlanıyor olmalıydı. Yani bu tür bayramların din yanında bir de folkloristik değeri vardır ve bu çok mühimdir.

İNSAN KURBANI

Her ne kadar ört bas edilmeye çalışılsa da, Hititlerde çok eski dönemlerin izlerini taşıyan ve vahşi bir alışkanlık olan insan kurbanı vardı, ama yaygın değildi, yemek veya klasik anlamda kurban olarak değil, bazı majik ayinler gereği yapılıyordu. Çok özel durumlar vardı; ordu yenilgiye uğradığında, bir insan ve bir köpek ortalarından ikiye bölünerek, yapmacık bir kapının her iki tarafına da asılıyorlar, yenilgiye uğramış ordunun asker-

Görünüş bakımından güçlü ve insanüstü yapılarına rağmen Hitit tasavvurunda tanrıların huyu ve özellikleri insanlarınki ile aynıdır. Tıpkı insanlar gibi yerler, içerler, uyurlar, korkarlar, küserler, eğlenirler, severler, nefret ederler, kızarlar, sevinirler, müzik bile yaparlar, savaşırlar, kavga ederler, ihtiras yaparlar, hovardalık yaparlar, isterlerse yardım eder, istemezlerse sırt çevirirler. Resimde Fraktin kaya kabartmasında karşısında oturan tanrıça Hepat'a kurban sunan kraliçe Puduhepa

leri tek tek bu kapıdan geçerek ırmak kenarına gidiyorlar ve orada üzerlerine su serpilerek, utanç verici o "kirlilik'lerinden arındırılıyorlardı. "Kirlilik" denen şey, yenik düşmüş olmanın yarattığı utanç ve bozulmuş olan savaş moralinden başka bir şey değildi. Bu barbarca ayinin işlevi, askerlere moral vermekti; kapıdan geçerken askerler ölüm ve ölüyle burun buruna geliyorlar, yaşadıklarına seviniyorlardı, ama onlara eğer kahramanca savaşmazsanız, sizin de sonunuz bu insan ve köpeğinki gibi olacaktır, mesajı iletiliyordu. Tabii ki burada bir nevi kefaret vermek de söz konusu olabilir. Ama insan yanında niçin bir köpeğin de kullanıldığı bilinmemektedir. En eski avci toplum yasaminin animsanmalari söz konusu olabilir.

İnsan kurbanı gerektiren bir başka ayin daha vardı ve bu da cin ve demonların gözünü boyamak için yapılırdı. Substitüsyon rituellen denen bu ayinler sırasında ölüm tehdidi altında bulunan

krai çırılçıplak soyunur ve bir mağarada saklanırken, elbiseleri bir savaş tutsağına giydirilir ve tahta oturtulur. Tutsak öldürülür ve demonlara sesli sözlü "bakın işte kralımız öldü, onun yakasını bırakın artık" mesajı verilir.

TANRILARA ULAŞMA VE TAPINMA ARACI OLARAK DUALAR

Dualar (Hititçe *arkuwar, mugawar),* insanların tanrılara istek ve dileklerini ulaştırmada veya ihmal ve günahlarıyla kızdırılmış olanlarını yatıştırmada en yoğun olarak kullanılan araçlardan biridir. Alışılmış dualar yanında tanrıları övüp göklere çıkaran çoğu Babil kökenli ve Hititçeye çevirisi yapılmış methiyeler *(hymne)* de vardır. Duaların işleyiş şekli ilahi bir mahkeme duruşmasına benzetilmiştir. Kendini savunan kişi kral, savcı veya yargıç ise tanrının kendisidir. Nitekim Hititler tanrılarla olan ilişkilerini tıpkı insanlar arasında olduğu gibi hukukî düzeyde ve hukukî terimler kullanarak tesis etmişlerdir. Dualarını yaparken de sanki bir savunma avukatı gibi dile getirdikleri konuları belirli bir mantık ve hukukî kavramlar çerçevesinde gerekçeler göstererek formüle etmişlerdir. Hakikaten "dua" anlamına gelen fosil sözcüklerden biri *arkuwar* Latince *argumantum* "münakaşa etme, tartışma, münazara, kanıt, delil toplama, yargı tarzı" anlamına gelir ve her ne kadar semasiyolojik tümüre uğramış olsa da, tamamen bir hukuk terimidir. Burada duayı yapan kişi, niçin tanrının huzuruna çıktığını, derdinin ne olduşunu türn gerekçeleriyle birlikte sunmak, yargıyı ikna etmek zorundadır. Savunmada olan taraf, tipkı fel metinlerinde; olduğu gibi, günah çıkartma derecesine varincVya^kadar tüm olan biten olayları, yapmış olduğu ihmalleri, işlemiş olduğu suçları, günahları, tanrı huzurunda saymak, itiraf etmek ve özür dilemek zorundadır. Yalan söylemesi olanaksızdır çünkü tanrıların, özellikle ilâhi adaletin koruyucusu Güneş Tanrısının *(Sarnau)* ışıklarının göremeyeceği ve giremeyeceği olay ve yer yoktur.

Ne yazık ki elimizdeki dua örnekleri hiçbir zaman sade halkın duaları değildir, krallara, kraliçe ve prenslere aittir. Bundan dolayı halkın dua edip etmediğini, ediyor idiyse nerede ve nasıl ettiğini bilememekteyiz. Etmiş olsalar bile bunların yazıya geçirilmiş olması beklenemez. Tapmaklar halk için yapılmamıştı, oralara sadece başrahip olan kral ve ailesi ve yüksek rütbeli memur ve ra-

S 4 x * *

hipler girebilirlerdi. Dualar başkaları tarafından yapılsa bile, bunlar mutlaka kral adına yapılırdı; yani kral kendisinin meşgul olduğu durumlarda, güvendiği bir kişiyi, bir kâtip veya rahibi kendisi adına dua etmesi için vekil tayin ederdi.

Dualar herhalde tapınağın mukaddes bölümünde, tanrı heykeli veya tasvirinin önünde yapılıyordu. Dua eden sadece kral, kraliçe veya prensti ve yüksek misafirlerden oluşan topluluk sadece dinliyor ve dua sonunda "âmin" anlamına gelen "öyle olsun!" diye bağırıyordu. Arkeolojik buluntu ve yazılı kaynaklara göre dua ederken sol elin başparmağı yukarı kaldırılıyordu ve bu usul Babil'den alınmıştı. Sunulan duanın hitap edilen tanrıya ulaşmasını garanti etmek için, tanrıların çocukları aracı olarak devreye sokulmuşlardı. Çünkü bir baba, çok sevdiği oğlunun sözlerini asla kıramazdı.

ÖLÜM VE ÖBÜR DÜNYA İNANÇLARI

Sofist Elisli Hippias ve Koslu Prodikos her ne kadar "ölüm ne yaşayanları ilgilendirir ne de ölüleri, yaşayanları hâlâ yaşadıkları için, ölüleri ise artık yaşamadıkları için ilgilendirmez" deseler de, ölüm, ölüler ve öbür dünya inançları her devirde ve her yerde insanları çok düşündüre gelmiştir. Yaşamın faniliği empirik olarak çok iyi bilinir. Hayatı insana veren de alan da tanrılardır- Hititçede ölüm için kullanılan terminoloji bayağı çeşitlidir ve içlerinde euphemismler vardır; "ölüm" *(akkatar),* î'veba, salgın hastalık" *(henkan),* "ana günü" (yani anneye ulaşma günü, *annas siwat-),* "ecelsiz ölüm" ("kötü ölüm", *idalu henkan),* "kaderinin peşinden gitmek" *(ANA SIMTIALAKU).*

Hititlerin öbür dünya tasawurlanyla ilgili yazılı belgeler çok kıt olmakla birlikte, bu tasavvur ana hatlarıyla da olsa belirlenebilmektedir. Buna göre Hititler de iyimser bir yol bulmuşlardır, çünkü onların inancına göre hayat ölümle sona ermemektedir. Gerçeğin ters yönde işlemesine karşın, öldükten sonra da yaşamın devam ettiğine ve insanın yeniden dirileceğine inanmışlardır. Ölümcül beden yok olup gitse bile en azından insan ruhu (Hititçe *istanzana-* ve Akatça *NAPISTU,* Türkçedeki nefes!), varlığını şu veya bu şekilde sürdürecekti. Ölü Ruhlar cansız bedeni terk ettikten sonra gökyüzüne çıkıyorlar ve belli ki orada dünyadakine biraz da olsa benzeyen biçimde varlıklarını sürdürüyorlardı. Ama metinlerde özellikle sıradan insan ruhlarının karanlık ve soğuk yeraltına gittikleri hususunda da imalar vardır. Anadolu gibi kozmopolit bir toplumda birbirinden farklı çok sayıda inançlara sahip insanların yaşamış olması, aslında gayet doğaldır ve bundan dolayı burada kendi içinde tutarlı standart bir inanç şekli belirlemek zordur.

ÖLÜ YAKMA, ÖLÜ GÖMME ADETLERİ

Ölü yakma geleneğinin ateşin keşfini izleyen herhangi bir çağda ortaya çıkmış olabileceği dışında ne zaman devreye girdiği, nerede, niçin ve kimler tarafından uygulandığı bilinmemektedir. Evet, Hint-Avrupalı kavimler arasında yaygındır ama asla onların tekelinde değildir. Son yıllarda Anadolu ve bilhassa Kuzey Suriyede ele geçen veriler, konuyu yeniden yazmamızı gerektirmektedir. HititLerde hanedan mensubu kişilerin cesetleri yakılırken, halktan sıradan kişilerin gömüldükleri anlaşılmakta ve bu da her iki sınıf arasında

derin öbür dünya inanç farkları olduğuna işaret etmektedir. Hitit kazı yerlerinde her iki gömü biçimine yönelik buluntuların ve mezarların inanılmayacak kadar azlığı, hatta yokluğu Hitit arkeolojisinin en büyük muammalarından biridir. Bu arada altını çizelim, literatürde *"Hitit mezarlığı"* denen buluntuların pek çoğu Eski Assur Ticaret Kolonileri devrine aittir. Buna karşın elimizde kral cesetlerinin yakılmasını uzun uzun anlatan metinler vardır ve burada en az on dört gün süren yakma törenlerinin tüm ayrıntıları verilir.

Hititler ölümün geri dönüşü olmayan bir yolculuk olduğunu pekâlâ biliyorlardı, ama insan bencilliği ve yaşam tutkusu gereği, onlar da kendilerini ölüm sonrası yaşam konusunda *"cennet"* kadar çekici olmasa da bazı akıl dışı inanışlara kaptırıyorlardı. Kesinlikle yabancı, Mezopotamya kökenli efsanevi bir metine göre ölümden sonra yeraltına inen insanlar, orada çok kötü bir hayat sürdürüyorlar, dışkı yiyor, sidik içiyorlardı. Birer hayalet gibiydiler ve sis ve dumandan birbirini seçemiyor ve tanıyamıyorlardı: /

"... Orada (ölüler diyarında) hiç bir insan diğerini tanımaz. Aynı anneden olan kız kardeşler bile (birlerini) tanımazlar. Erkek kardeşler (birbirlerini) tanımazlar. Anne kendi öz evladını tanımaz. Çocuk kendi annesini tanımaz.... İnsanlar temiz bir masada oturup yiyemezler. ... Temiz yemekler de yiyemezler, kötü şeyler içmeye mahkûmdurlar. Balçık çamuru (veya dışkı) yerler, pislik (sidik) içerler'.'

Öbür dünyada sürdürüldüğüne inanılan bu berbat yaşam ortamı, bazı dinlere cehennem olarak girmiştir. Yunus Emre'nin binlerce yıl sonraki şu beyti bile bunu kanıtlar:

"Ne kapı vardırgiresi
Ne nimet vardıryiyesi
Ne ışık vardırgöresi
Dün olmuştur gündüzleri"

Alacahöyük ortostatlarının odak-noktasında boğayla temsil edilen Fırtına Tanrısının sunağı önünde kraliçesiyle birlikte adak sunmaya ve tapınmaya gelmiş, sol şehadet parmağını kaldırmış baş rahip kılığında Hitit kralı.